

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 94(420):327.061

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СПІЛЬНІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ І ПОЛІТИЦІ БЕЗПЕКИ ЄС У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ «BREXIT»

PARTICIPATION OF GREAT BRITAIN IN COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY OF THE EU IN THE CONTEXT OF THE «BREXIT» PROCESS

Грубінко А.В.,
к.і.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільський національний економічний університет

У статті представлено результати дослідження історичних особливостей участі Великої Британії у Спільній зовнішній політиці і політиці безпеки ЄС в контексті початку процесу виходу країни з ЄС. Проаналізовано позицію урядів Великої Британії щодо розвитку Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС з огляду на трансформації європейської політики у 1990–2010-х рр. Подано авторські прогнози щодо наслідків процесу «Brexit» для міжнародного становища Великої Британії і розвитку ЄС в сучасному глобалізованому і слабо прогнозованому світі.

Ключові слова: Велика Британія, Європейський Союз, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, Спільна політика безпеки та оборони, «Brexit».

В статье представлены результаты исследования исторических особенностей участия Великобритании в Совместной внешней политике и политике безопасности ЕС в контексте начала процесса выхода страны из ЕС. Проанализированы позиции правительств Великобритании по развитию Совместной внешней политики и политики безопасности ЕС в контексте трансформаций европейской политики в 1990–2010-х гг. Поданы авторские прогнозы относительно последствий процесса «Brexit» для международного положения Великобритании и развития ЕС в современном глобализованном и слабо предсказуемом мире.

Ключевые слова: Великобритания, Европейский Союз, Общая внешняя политика и политика безопасности, Общая политика безопасности и обороны, «Brexit».

The article presents results of research historical features of the UK's participation in Common Foreign and Security Policy of the EU in the context of beginning the process of withdrawal from the EU. Position of the UK's governments regarding the development of CFSP in the context of transformation the European policy during 1990th – 2010s is analyzed. Author's predictions about the consequences of the «Brexit» process for the international provision of the UK and the EU development in today's globalized and uncertain world are presented.

In conclusions indicated that the CFSP of EU has become an area of European integration, where the position of Great Britain played the critical impact and found the maximum expression. During all periods of the process the interests of British governments was part of its accountability, moderation, focus on principles state-centrism, interstate communications and pragmatism. The desire to take a leading position in the political process of European integration had to compensate country limited participation in the implementation of other relevant EU projects, increase effect in Europe, while maintaining the primacy of the Atlantic towards foreign policy based on the «special relationship» with the US. Approaches to the official London to the CFSP allowed leadership of the country at different historical stages, depending on the political situation, exert a restraining or stimulating effect on the processes of integration.

UK thanks to the victory of populism during the period of Cameron's government has lost once and a real chance to lead a United Europe in the general crisis of the EU. Results Britain' exit from the EU is ambiguous and not predictable. Due to the complete withdrawal from the Community Britain would be forced to leave the mechanisms of the CFSP. It summarize historical ambitions of the UK as a world power. However, the political system and security system of a United Europe will be imbalance due to the liquidation of the British counterweight to the Franco-German influence. Solving of problems of EU's CFSP without Britain as one of its leaders is very problematic.

The author predicts that contrary to the expectations of the British leadership, exit from the EU will not lead to empowerment and influence of Great Britain in the international arena. In terms of modern transformations of international relations the UK outside the United Europe can become more closed and vulnerable to external shocks and threats that are usually pay for a policy of global intervention. Exit from the EU can cost for country stability both on the domestic and foreign levels. Also complete the «Brexit» will be adversely affect for international position of Ukraine.

Key words: United Kingdom, European Union, Common foreign and Security Policy, Common Security and Defence Policy, «Brexit».

Європейський Союз (далі – ЄС) – унікальний прояв глобалізаційних процесів кінця ХХ – поч. ХХІ ст., високоінтегроване об'єднанням європейських держав, яке поєднує в собі риси міжурядової організації, конфедерації і федеративного квазідержавного утворення. З часу формально-юридичного створення на початку 1990-х рр. невід'ємним елементом розвитку ЄС стала його «друга опора» – Спільна зовнішня політика і політика безпеки (далі – СЗПБ) – новий перспективний напрям розвитку цієї первинно економічної організації, наслідок формування нової системи міжнародних відносин. З погляду сучасності цей складний, суперечливий постмодерний, а тому вельми привабливий для дослідження елемент і напрям реалізації ідеї європейської інтеграції багато в чому

є визначальним для перспектив ЄС. У цьому контексті має особливу актуальність дослідження політики ключових суб'єктів творення сучасного внутрішнього і зовнішнього обличчя Об'єднаної Європи, серед яких в силу геополітичних характеристик, економічних, гуманітарних та військово-політичних можливостей, усталених пріоритетів зовнішньої політики, виділяється Велика Британія.

Процес виходу цієї країни зі складу ЄС (названий британською пресою як «Brexit»), який офіційно розпочався у березні 2017 р. і став результатом загальнодержавного референдуму 23 червня 2016 р., став каталізатором не лише рівня громадської довіри британців до євроінтеграції, відносин країни з регіональними партнерами та інституціями, але й стану об'єднання загалом, яке переживає

найбільш глибоку і комплексну кризу за всю свою історію. Тому важливо проаналізувати історичний досвід та особливості участі Великої Британії в СЗППБ ЄС з проєкцією на сучасний стан та можливі наслідки «Brexit» для міжнародного становища країни і ЄС в сучасному глобалізованому та слабо прогнозованому світі.

Проблематика становлення і розвитку СЗППБ ЄС в західній історіографії здобула велику популярність. Хрестоматійними стали візії євроінтеграції М. Араха, В. Волеса, С. Гоці, Д. Дайнена, В. Кернза, Н. Мусис, Ф. Тоді та ін. Частина публікацій присвячено участі Великої Британії у цих процесах (Р. Вайтмен, Т. Гарден, Ч. Грант, К. Марсден, К. Язвінські та ін.). Відзначимо вагомий внесок у дослідження проблеми російських вчених О. Барабанова, В. Барановського, Ю. Борко, А. Громико, В. Журкіна, Н. Капітонової). Також привертають увагу напрацювання британців А. Валуєва, Л. Бабаніної, К. Годованюк, А. Морозова, М. Ністоцької, О. Кузьмічової, С. Очканова. В українській науці європейські студії, зокрема проблема еволюції СЗППБ, набувають все більшого розвитку. У цьому напрямі працюють Г. Заворітня, О. Кравченко, В. Манжола, А. Мартинов, М. Микієвич, В. Копійка, Є. Рябоштан, А. Тюшка та ін. Відзначимо першу у вітчизняній історіографії монографію А. Мартинова, присвячену історії формування СЗППБ ЄС [1]. Проблеми ролі Британії в розбудові СЗППБ у різній мірі приділили увагу британці В. Крушинський, В. Неприцький, Н. Яковенко. Однак загалом увага українських британців до зазначеної проблеми залишається недостатньою.

При дослідженні участі Великої Британії в СЗППБ ЄС варто врахувати три засадничих аспекти, що визначають її політичну лінію у відносинах з партнерами. По-перше, для цього напряму нині єдиної політики ЄС притаманна своя специфіка, пов'язана зі складністю здійснення зовнішньої політики (особливо політики безпеки), що є наслідком надмірної чутливості цих фундаментальних складових державного суверенітету. СЗППБ – специфічна сфера кооперації/інтеграції держав-членів ЄС, що повною мірою відображає концептуальну дихотомію його сутності на глобальному рівні «міждержавний – наднаціональний» [2, с. 18]. По-друге, зовнішня політика держави завжди залежна від внутрішньої і взаємодоповнюється нею, що особливо актуально у випадку Великої Британії та її усталених помірковано-скептичних підходів до євроінтеграції. По-третє, Велика Британія, серед іншого, у своїй зовнішній та безпековій політиці традиційно тісно пов'язана із США, що дозволяє стверджувати про наявну дихотомію стратегічних напрямів зовнішньої політики країни на рівні ЄС – США [3].

З часу вступу до Європейського Співтовариства у 1973 р. Велика Британія зайняла ключові позиції в політичному сегменті об'єднання. Наявність ядерного потенціалу, найкращих збройних сил в Західній Європі, інтегрованих в систему НАТО, членство в Раді Безпеки ООН та інших міжнародних організаціях, розгалуженої мережі дипломатичного впливу за кордоном, стратегічний союз із США стали надійною основою впливової позиції країни в Європі. Головними принципами регіональної політики Британії були визначені державоцентризм і прагматизм у захисті державних інтересів, атлантизм, що ґрунтується на концепції «Британія – міст між Європою і США». Звідси неможливість розглядати будь-які аспекти політичної і військової співпраці в ЄЕС/ЄС за рамками інтересів трансатлантичного співробітництва і всупереч американським інтересам. Ефективність такої політики не викликала сумнівів до завершення «холодної війни», адже була виправдана з геостратегічних мотивів блокового протистояння. Однак зміни в системі міжнародних відносин 1990-х рр. поставили перед вибором як ЄС, так і Велику Британію – зберігати status quo в системі європейської безпеки чи формувати власну міжнародну політику, підкріплену новими регіональними ресурсами.

Упродовж двадцяти п'яти років існування ЄС уряди країни, що з часів М. Тетчер традиційно славляться специфічним «євроскептицизмом», дотримуються стратегічної лінії на стримування автономізації європейської зовнішньої політики та особливо політики безпеки з метою їх утримання в рамках традиційних підходів міждержавної співпраці та атлантичної солідарності. При цьому головним тактичним інструментом британської політики в ЄС залишається активна участь в обговоренні стратегічних питань СЗППБ і періодична підтримка певних новаторських починань. Мета таких заходів – перехоплення стратегічної ініціативи у федералістського «ядра» – ФРН і Франції, контроль процесу розбудови політичної інтеграції з середини для збереження status quo в системі трансатлантичної безпеки.

Під час правління консервативного уряду Дж. Мейджора Велика Британія підтримала франко-британську ініціативу зі створення СЗППБ, що стала «другою опорою» Європейських Співтовариств і зафіксована в Маастрихтському договорі 1992 р. Однак, якщо з вимогами погодженням зовнішніх політик держав-членів ЄС британці могли змиритися, то їх трактування найбільш контрверсійного сегмента СЗППБ – Спільної політики безпеки та оборони (далі – СПБО) як «європейського стовпа» НАТО розходилося з перспективним баченням прихильників автономії ЄС у сфері безпеки. Власне згода на заснування СЗППБ була зумовлена міжнародними обставинами і необхідністю утвердження власних позицій в рамках ЄС, а не свідомим стратегічним вибором політичних еліт Великої Британії.

Політика лейбористського уряду Т. Блера (1997–2007 рр.) на європейському напрямі підтвердила збереження непорушності стратегічних пріоритетів зовнішньої політики. Втім уміло представлена у перші роки діяльності уряду проєвропейська риторика, підкріплена кількома ефективними дипломатичними рішеннями, спрямованими на зближення позицій з європейськими партнерами, свідчила про збільшення гнучкості позиції британського істеблішменту у прийнятті тактичних рішень в умовах змінюваності імперативів європейської політики. Серед цих рішень підписання Амстердамського договору, що вперше формував інституційні механізми СЗППБ, історична франко-британська декларація Сен-Мало 1998 р. про розвиток автономних від НАТО військових структур і підрозділів в рамках СПБО, згода на передачу від ЗЄС до ЄС ключових функцій, активна підтримка розширення ЄС. Однак політика другого і третього складу урядів Т. Блера (2001–2007 рр.) засвідчила, що поглиблення участі країни в інтеграційних процесах мало значною мірою декларативний і кон'юнктурний характер [4, с. 143]. Одностороннє рішення про участь Британії у війні з Іраком у 2003 р. як наслідок традиційного слідування у фарватері міжнародних амбіцій США паралізувало СЗППБ і поставило під сумнів лідерство країни в Європі.

Багатий дипломатичний досвід британських урядів зі збереження впливу на регіональні і світові процеси помітний у намаганні одразу після завершення активної фази вторгнення в Ірак відшукати спільні точки дотику з провідними партнерами по ЄС через висунуту Т. Блером у 2002 р. ініціативу створення Ради Безпеки ЄС – «великої трійки» за участю Великої Британії, Франції і ФРН. Хоча де-юре ініціатива не знайшла підтримки в ЄС, де-факто Британія домоглася реалізації підтримуваної з часів тетчеризму стратегії вибірково-секторальної («різношвидкісної») інтеграції. Це знайшло втілення в ініційованих британським урядом положеннях Лісабонського договору 2007 р. про можливість посиленої співпраці окремих держав ЄС у сфері безпеки за межами виключних повноважень Союзу, тобто фактично під егідою НАТО. Отже, і status quo збережено, і реноме Британії як де-факто європейського лідера у сфері СЗППБ реанімовано, що засвід-

чило призначення на посаду Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки баронеси Кетрін Ештон.

Європейська політика британських урядів у період 2010–2016 рр. відзначалася особливим скептицизмом, ізоляціонізмом і складністю діалогу з європейськими партнерами, зокрема у сфері СЗППБ ЄС. Після повернення до влади у травні 2010 р. Консервативної партії Великої Британії її урядові представники в умовах економічної кризи наполегливо впроваджували стратегію відродження «бюджетних воєн» тетчерівських часів за внески Британії в бюджет ЄС. Прем'єр-міністр і очолювана ним Консервативна партія до сорокаріччя участі країни в ЄС/ЄС проголосили агресивний курс на ревізійнізм в нормативній базі та ролі Британії в структурі ЄС, погрожуючи одностороннім виходом з об'єднання за умови невиконання їх вимог. Країна вчергове опинилася в ролі головного опонента поглиблення євроінтеграції. При цьому спостерігався функціональний парадокс. Хоча британський уряд залишався активним учасником процесу формування спільної зовнішньополітичної позиції ЄС і часто виступав від його імені на міжнародній арені, виділяв найбільше бюджетних асигнувань на європейську оборону, однією зі сфер доцільного скорочення комунітарних витрат ним вважався саме СЗППБ, насамперед СПБО. У сфері безпеки та оборони британська позиція була незмінна – ресурси ЄС повинні доповнювати НАТО і не замінити національні оборонні можливості. Кабінет Д. Кемерона поставив питання про доцільність фінансування Європейського Оборонного Агентства і наклав вето на створення постійного Оперативного штабу ЄС [5, с. 1306]. Водночас це не завважало британському керівництву використовувати майданчик європейської дипломатії і міжнародні механізми ЄС для відстоювання інтересів країни. Британська позиція активно звучала при виробленні рішень Співтовариства щодо ядерної програми Ірану, відновлення переговорів з об'єднання Кіпру, підписання угод про вільну торгівлю з країнами Азії (Південна Корея, Індія, Пакистан), арабо-ізраїльського конфлікту, розширення ЄС на Балкани, російсько-грузинського конфлікту, підтримки демократії в М'янмі (Бірма) і країнах «Арабської весни», конфлікту в Сирії, надання статусу асоційованих членів пострадянським країнам (Грузії, Молдові, Україні), агресії Росії проти України тощо. Без участі британських спеціалістів не обходилася практично жодна гуманітарна місія чи миротворча операція. Загальновизнана висока компетенція британських фахівців, насамперед дипломатів і військових спеціалістів.

Виступаючи за обмеження комунітарних можливостей у сфері безпеки, зусиллями кабінету Д. Кемерона втілювалася стратегія поглибленої співпраці на традиційному двосторонньому міждержавному рівні, насамперед в рамках британо-французької міждержавної військово-політичної кооперації. Її квінтесенцією стали спільні військові дії Франції і Великої Британії у складі міжнародної коаліції під егідою НАТО з ліквідації режиму М. Каддафі в Лівії у 2011 р. Звичайно тісна співпраця двох де-факто монопольних військових потуг Європи, які забезпечували понад 50 % усіх військових ресурсів ЄС та без участі фахівців яких фактично не обходилася жодна місія Союзу в третій країнах, стала наслідком насамперед небажання та неспроможності більшості держав об'єднання вносити дівій вклад у забезпечення затратної і складної системи європейської безпеки.

З огляду на сучасні тенденції у міжнародних відносинах і процесах європейської інтеграції для розвитку СЗППБ існують два головних виклики: 1) послаблення економічних позицій ЄС, що зменшує політичні і військові можливості інституцій та учасників об'єднання; 2) посилення відцентрових тенденцій у зовнішній політиці держав-членів; 3) процес виходу Великої Британії зі

складу ЄС. Оприлюднене після переможних для консерваторів парламентських виборів у травні 2015 р. рішення уряду щодо проведення референдуму про членство Британії в ЄС стало однією з центральних подій політичного життя Європи (і не тільки). Під час переговорів з керівництвом інституцій ЄС і провідних держав-членів упродовж листопада 2015 – лютого 2016 рр. Д. Кемерон не вимагав перегляду умов участі країни у СЗППБ, але наполягав на неможливості участі у політичній інтеграції загалом [6]. Британська сторона прагнула як мінімум законсервувати поточний стан участі держави в Спільноті і закріпити на нормативному рівні можливість диференційованої інтеграції за умови її подальшого поглиблення. Поступки Великої Британії за договором з ЄС від 20 лютого 2016 р., які закріплювали особливий статус країни в об'єднанні, задовольнили керівництво уряду. Однак, як показали результати референдуму 23 червня 2016 р., домовленості не дали очікуваного ефекту. Майже 52 % британців висловилися за вихід країни з ЄС. Результати референдуму і відставка Д. Кемерона 13 липня 2016 р. відкрили перед Великою Британією і ЄС новий (перехідний) період в історії їх непростих відносин.

Отже, в умовах обмеженої участі Великої Британії у фінансово-економічній інтеграції, кооперації у сферах соціальної політики і внутрішніх справ, зважаючи на значні геополітичні, політичні та економічні можливості країни, СЗППБ ЄС стала тією сферою європейських інтеграційних процесів, де її позиція чинила критичний вплив і знаходила максимальний прояв. Вона поступово еволюціонувала від традиційно категоричного НАТО-центризму, заперечення інституційної єдності зовнішньої політики та автономної політики безпеки ЄС до нестабільно активної участі у творенні політичного виміру європейської інтеграції. Упродовж усіх періодів цього процесу до інтересів британських урядів входила його контрольованість, поміркованість, орієнтація на принципи державоцентризму, міждержавності, прагматизму. Прагнення посісти провідні позиції у процесі політичної євроінтеграції мало компенсувати країні обмежену участь в реалізації інших актуальних проектів ЄС, посилити вплив в Європі при збереженні першості атлантичного напрямку зовнішньої політики на основі «особливих відносин» з США. Підходи офіційного Лондона до СЗППБ дозволяли керівництву країни на різних історичних етапах, залежно від політичної кон'юнктури, чинити стримуючий або стимулюючий вплив на процеси інтеграції. Упродовж двадцяти п'яти років існування ЄС уряди країни дотримувалися стратегічної лінії на стримування автономізації європейської зовнішньої політики і політики безпеки з метою їх функціонування в рамках традиційних підходів міждержавної співпраці та атлантичної солідарності.

Сполучене Королівство завдяки перемозі євроскептичного популізму у період урядів Д. Кемерона втратило черговий і як ніколи реальний шанс на лідерство в об'єднаній Європі в умовах загальної кризи розвитку ЄС. Уряд Д. Кемерона порушив усталену дихотомію «європеїзм-атлантизм» у зовнішній політиці Великої Британії, істотно послабивши її перший сегмент. Вихід країни з ЄС стане неминучою платою за збереження поточної цілісності його чинної нормативної бази та інституційно-функціональної системи, передбаченої договором. Наприклад, «Brexit» може посилити Європейську службу зовнішніх дій, діяльність якої щодо консульського захисту громадян Спільноти завжди блокувалася британською стороною [7, с. 6]. Водночас дипломатична служба ЄС і загалом система СЗППБ втратить значну частину британських спеціалістів-дипломатів, які відгравали важливу роль у розвитку дипломатичних можливостей Союзу. Тому результати припинення членства Британії в ЄС є неоднозначними і недостатньо прогнозованими. Одним з наслідків «Brexit» може стати посилення відцентрових тенденцій в об'єднанні і

послаблення впливу у світовій політиці. Умови участі в СЗППБ, з огляду на специфічний статус і структуру цього сегмента інтеграції/кооперації, стали важливою, але не головною причиною загострення відносин Британії з ЄС.

Внаслідок повного виходу із Співтовариства Велика Британія буде змушена покинути механізми СЗППБ. Це підведе підсумок під історичними амбіціями Сполученого Королівства як світової держави, адже перспективи країни стати незалежним суб'єктом міжнародної політики шляхом проведення курсу рівновіддаленості від США та ЄС є нереалістичними. Буде значно послаблено англо-американські «особливі відносини», оскільки Вашингтон втратить інтерес до Великої Британії як механізму контролю за євроінтеграційними процесами. Політична система і система безпеки об'єднаної Європи зазнає відчутного розбалансування внаслідок ліквідації британської противаги франко-німецькому впливу. Подолання проблем СЗППБ ЄС без Британії як одного з її лідерів є дуже проблематичним.

Невизначеність щодо європейської політики адміністрації президента Д. Трампа, який відверто підтримує вихід Британії з ЄС, і готовності США надалі нести тягар фінансування НАТО роблять зовнішньополітичні позиції Сполученого Королівства вразливими і непевними. Вихід Сполученого Королівства з ЄС може або поглибити установлений асиметричний характер відносин Співтовариства із США у сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони, або надати нового імпульсу співпраці держав-членів Співтовариства. У цьому виборі криється одна з головних проблем завершення процесу формування сучасної системи європейської безпеки, який триває від кінця «холодної війни». Реалізація одного зі сценаріїв залежатиме від бажання і спроможності самих європейських держав розвивати кооперацію/інтеграцію у цій сфері. При цьому позиція Великої Британії уже не буде вирішальною.

Можемо припустити, що всупереч сподіванням британського керівництва, вихід з ЄС не приведе до розширення можливостей і впливу Великої Британії на міжнародній арені. Політику країни втратить значну частку впливу на

регіональні процеси та не зможе напряму використовувати дипломатичний майданчик ЄС для забезпечення своїх міжнародних інтересів. Велика Британія втрапить право вето на прийняття рішень з питань, які суперечитимуть її інтересам. Це загрожуватиме підвести підсумок під історичними амбіціями Сполученого Королівства як світової держави, звівши її до рангу острівної держави регіонального рівня, оскільки перспективи країни стати самостійним гравцем в міжнародній політиці є нереалістичними. В умовах сучасних слабко прогнозованих трансформацій системи міжнародних відносин Велика Британія за межами об'єднаної Європи може стати більш замкненою і вразливою до зовнішніх впливів і загроз, які зазвичай є платою за політику глобального втручання. Вихід з ЄС може коштувати країні стабільності як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні, що обійдеться значно дорожче, ніж економія на внесках до комунітарного бюджету.

У планах Лондона продовження співпраці з європейськими партнерами в зовнішній політиці і політиці безпеки. Однак при декларованому прагненні побудови «глобальної Британії» за межами ЄС і стратегічного партнерства з ним конкретні механізми виходу країни з СЗППБ та перспективи співпраці з об'єднанням залишаються невизначеними. Міжнародна криза у зв'язку з російсько-українським конфліктом, часткова глобальна реорієнтація США і НАТО до європейської зони зосередження створили умови для підтвердження першості Північноатлантичного Альянсу і відносин з США в системі зовнішніх пріоритетів Великої Британії. Однак навіть гіпотетичне лідерство в НАТО не здатне замінити для країни той спектр можливостей, які були в Британії за повноправного членства в ЄС, у т. ч. у сфері СЗППБ. Внаслідок виходу з ЄС Велика Британія втратить свій найефективніший механізм співробітництва з державами Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, а також Середземномор'я. Завершення процесу «Brexit» призведе до однозначного послаблення позицій держав Східної Європи, насамперед України, у їх прагненні стати повноправними членами ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті р.р. XX ст. – 10-ті р.р. XX ст.). Погляд з України : монографія / А. Ю. Мартинов. – К. : Інститут історії України НАН, 2009. – 262 с.
2. Грубинко А. В. Роль Великобританії в формуванні зовнішньої політики ЄС в контексті ведучих теорій євроінтеграції / А. В. Грубинко // Вестник МГИМО. – 2015. – № 1 (40). – С. 18–28.
3. Громыко А. А. Англія перед вибором / А. А. Громыко // Дипкур'єр, приложение «Независимой газеты». – 2003. – 3 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ieras.ru/gromyko_ar7.htm.
4. Валуев А. В. Европейское направление внешней политики Великобритании при новых лейбористах : Дис... канд. ист. наук по спец. : 07.00.15 / А. В. Валуев. – С-Пб., 2007. – 191 с.
5. Biscop S. The UK and European Defence : leading or leaving / S. Biscop // *International Affairs*. – Oxford : The Royal Institute of International Affairs, 2012. – № 88:6. – P. 1297–1313.
6. EU deal gives UK special status, says PM [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/uk-politics-35616768>.
7. Europe after Brexit. Unleashed or undone? / by I. Bond, S. Besch, A. Gostyńska-Jakubowska, R. Korteweg, C. Mortera-Martinez, S. Tilford. – London : Centre for European Reform, April 2016. – 15 p.